

РОЗВИТОК ФІНАНСОВО–ПРАВОВОЇ НАУКИ У НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1865–1907 рр.)

У статті досліджується процес становлення і розвитку науки фінансового права у Новоросійському університеті (м. Одеса) через призму наукової спадщини перших викладачів фінансового права цього навчального закладу – І.І. Патлаєвського та С.І. Іловайського. Їхні праці сприяли розв'язанню назрілих завдань фінансової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію та інституціоналізації фінансового права як самостійної сфери наукового пошуку. Наукова діяльність професорів І.І. Патлаєвського та С.І. Іловайського дозволяє їх вважати фундаторами Новоросійської школи фінансового права.

Ключові слова: фінанси, фінансове право, політична економія, грошовий обіг, грошова система, податки, бюджет.

Становлення фінансово-правової науки як самостійної сфери наукового пізнання було об'єктивно зумовлено процесом соціально-економічного розвитку країни і, відповідно, ускладненням державного господарювання, а також, розвитком двох наукових напрямів – політичної економії, яка виокремилася наприкінці XVIII ст. з моральної філософії, і державно-правового блока юридичних наук (так звані камеральні науки). Основними осередками фінансово-правових знань Наддніпрянської України були університети (Харківський, Київський, Новоросійський), де формувалися відносно відособлені школи фінансового права. Розвитку Новоросійської (Одеської) школи фінансового права сприяли різноманітні фактори, серед яких можна виділити наступні. По-перше, функціонування з початку 1840-х рр. у Рішельєвському ліцеї (який з часом був реформований у Новоросійський університет) камерального відділення, де готували фахівців-юристів у галузі державного і приватного права і державних службовців, у процесі підготовки яким викладалася політекономія з наукою про фінанси [1, с.15]. Для підготовки майбутніх юристів і державних службовців створювалася необхідна матеріальна база, у тому числі й бібліотечний фонд. Значний фонд економічної і юридичної літератури формувався за рахунок пожертвувань меценатів та закордонних науково-викладацьких центрів [2, с.9]. Другий фактор, який суттєво вплинув на формування Новоросійської школи фінансового права – це розвиток юридичних факультетів університетів Петербургу, Москви, Казані й особливо Києва і Харкова, які здійснювали висококваліфіковану юридичну та економічну підготовку майбутніх викладачів фінансово-правових дисциплін. А за Статутом 1863 року на юридичних факультетах університетів створюються кафедри фінансового права і починає викладатися навчальна дисципліна “фінансове право”. І третій фактор – соціокультурне середовище м. Одеси, котре стимулювало практичну значущість фінансово-правових знань.

Діяльність і творча спадщина викладачів фінансового права Новоросійського університету, фундаторів регіональної школи фінансового права – І.І. Патлаєвського та С.І. Іловайського, праці яких не лише збагатили тогочасну економічну і фінансово-правову науки, а й вплинули на їхній подальший розвиток залишаються актуальним об'єктом дослідження істориків, економістів, правознавців і на сучасному етапі.

Внесок вищезазначених науковців у розвиток фінансів і фінансового права був відзначений ще в працях дореволюційного періоду, зокрема Е.М. Берендтса, П.П. Гензеля А.М. Зака, Й.М. Кулішера, Ф.О. Менькова, В.М. Твердохлебова, І.І. Янжула, та ін. Монографія професора російської історії О.І. Маркевича [3], видана 1890 року до 25-річчя Новоросійського університету містила змістовний матеріал щодо наукової біографії викладачів кафедри фінансового права І.І. Патлаєвського та С.І. Іловайського і викладачів кафедри політичної економії і статистики – М.М. Вольського, О.С. Посникова. Л.В. Федоровича. При написанні твору були використані офіційні документальні джерела, архівні дані, спогади, що дозволило автору подати не лише формалізовану інформацію про викладачів, а й навести цікаві особистісні характеристики. Джерелом інформації про професорів кафедри фінансового права є також інші ювілейні видання. У виданнях до 75-річчя [4] та 100-річчя університету [5] І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський навіть не згадуються і в цілому подається заідеологізована інформація щодо більшості викладачів юридичного факультету; зазначається, що вони були людьми вірогідними, які в своїх курсах намагалися відстоювати непорушність монархії в Росії [5, с.25]. Певне “забуття” професора І.І. Патлаєвського за радянських часів, могло бути зумовлено його критичною науковою позицією щодо соціалістичних економічних ідей (Патлаєвський був прихильником класичних ліберальних ідей). У той же час в історико-економічних та історико-правових дослідженнях відзначається вклад І.І. Патлаєвського та С.І. Іловайського в розвиток фінансової і фінансово-правової наук [6]. До 155-річчя становлення юридичної освіти в Одесі та 5-ої річчя Одеської юридичної академії, як новітнього стану розвитку цієї освіти, було підготовлено ювілейне видання [2], котре містить стислу автобіографічну довідку про І.І. Патлаєвського [2, с.234] та С.І. Іловайського [2, с.217]; в описі історії кафедри адміністративного та фінансового права [2, с.66–71] зазначено, що приват-доцент Іловайський очолював кафедру фінансового права, а професор І.Ю. Патлаєвський (ініціали зазначені за виданням), запрошений із С.-Петербурзького університету (насправді він випускник Київського університету), працював на кафедрі. Для відновлення історичної справедливості необхідно зазначити, що І.І. Патлаєвський майже п'ятнадцять років посадав кафедру фінансового права, саме захист його докторської дисертації був першим захистом з фінансового права в університетах Наддніпрянської України. До 15-річчя економіко-правового

факультету ім. І.І. Мечникова при характеристиці юридичної та економічної освіти півдня України (XIX–XX ст.), професор Патлаєвський заслужено характеризується як знавець політекономічної літератури і дослідник грошового ринку та теорії грошового обігу [7]. Біографічний словник професорів Одеського (Новоросійського) університету містить автобіографічну довідку про І.І. Патлаєвського як, фахівця з державного права [8, с. 443–444] та С.І. Іловайського як, фахівця з фінансового права [9, с.489–491].

Вагомість внеску викладачів фінансового права Новоросійського університету другої половини XIX–початку XX ст. у сучасній науковій літературі представлена у працях О.Д. Василика, Л.П. Горкіної, С.М. Злупка, А.М. Козиріна, П.М. Леоненка, М.В. Лушнікової, В.В. Небрат, В.М. Орлика В.В. Хохуляка та інших. Сучасні дослідники аналізують наукову спадщину фундаторів Новоросійської школи фінансового права, в основному, у контексті дослідження історії науки фінансового права або при характеристиці становлення окремих інститутів фінансового права. Наприклад, український історик В.М. Орлик [10], [11] проаналізував творчу спадщину правознавців І.І. Іловайського та С.І. Патлаєвського у процесі дослідження податкової політики Російської імперії в Україні. В.В. Небрат їхню наукову діяльність розглядає в контексті становлення ринкової концепції державних фінансів [12]. В.В. Хохуляк дослідив праці науковців Новоросійського університету кінця XIX–початку XX ст. з урахуванням юридичних аспектів розвитку історії фінансового права [13–15].

У монографії М.В. Лушнікової та А.М. Лушнікова [16] окрема глава присвячена характеристиці Новоросійської фінансової школи; життєдіяльність і науковий доробок І.І. Патлаєвського та С.І. Іловайського подається під назвою “перші” [16, с.557–567], тим самим, визнаючи їх як засновників цієї регіональної школи фінансового права.

У межах даної статті не будемо детально зупинятися на науковій біографії учених і аналізі всіх їхніх праць, тому що ці аспекти вже були предметом нашого дослідження [17], [18], [19], [20], а розглянемо процес становлення і розвитку фінансово-правової науки у Новоросійському університеті через призму наукової спадщини перших викладачів фінансового права цього навчального закладу – Інокентія Іустиновича Патлаєвського (1839–1883 рр.) та Сергія Івановича Іловайського (1861–1907 рр.). Хронологічні рамки статті обумовлені роками викладання фінансового права на юридичному факультеті Новоросійського університету вищеназваних науковців (І.І. Патлаєвський викладав фінансове право протягом 1866–1883 рр., а С.І. Іловайський з 1886 р. до 1907 р.).

З початку функціонування (1865 р.) Новоросійського університету кафедра фінансового права залишалася вакантною і протягом 1865/66 навчального року фінансове право викладав Ф.І. Леонтович – професор кафедри історії російського права, випускник юридичного факультету Київського університету [3]. 1866 року юридичний факультет Новоросійського університету за пропозицією професора Ф.І. Леонтовича, який був знайомий з Патлаєвським ще з часів навчання у Київському університеті, запросив молодого науковця викладати фінансове право [3, с. 540]. На той час І.І. Патлаєвський склав іспит у Київському університеті на звання магістра фінансового права і мав досвід викладацької діяльності – з 1863 року виконував обов’язки професора кафедри законів казенного управління Ніжинського ліцею князя Безбородько [21, с.297]. Під час навчання у Київському університеті І.І. Патлаєвський засвоїв прогресивні для того часу ідеї з політичної економії, права й фінансів, які були озвучені М.Х. Бунге [22, с.6.]. Видатний вчений-економіст, фундатор фінансової науки в Київській школі – М.Х. Бунге суттєво вплинув на формування політико-економічних поглядів науковця. Ґрунтовність здобутих в університеті економічних знань у майбутньому буде простежуватися в усіх наукових працях І.І. Патлаєвського. Також вплив М.Х. Бунге на Інокентія Іустиновича проявлявся у його критичному ставленні до економічної теорії К. Маркса та інших соціалістичних концепцій, ідеї яких проникали в університети Наддніпрянської України.

Науковий доробок першого яскравого представника Новоросійської (Одеської) школи фінансового права – професора І.І. Патлаєвського – становлять праці, присвячені проблемам історії, теорії та практики регулювання грошового обігу (Денежный рынок в России с 1700 по 1762 г. [23], 1968; Теория денежного обращения Рикардо и его последователей [24], 1871), податкової системи (О подоходных налогах [25], 1876), фінансів і фінансового права (Курс фінансового права [26], 1885). Унікальність і теоретична значущість наукових праць вченого ґрунтується на актуальності тематики досліджень, методології опрацювання матеріалу, новизні та значущості наукових результатів. Докторська дисертація І.І. Патлаєвського була першою з фінансового права, захищеною в університетах Наддніпрянської України, а курс фінансового права був серед найперших авторських курсів фінансового права, котрі читалися в університетах російською мовою [22, с.5.].

Курс фінансового права було надруковано після смерті І.І. Патлаєвського за рішенням вченої колегії навчального закладу як спадщина, що, на їхню думку, варта зберігання для нащадків. Матеріали курсу було впорядковано магістром політичної економії – Л.В. Федоровичем за літографованими записами лекцій, які читав І.І. Патлаєвський 1879/80 академічного року. Курс складається зі вступу, трьох частин і додатків. У вступі аналізується поняття “державне господарство”, загальні риси розвитку державного господарства, стисло подається історія фінансової науки, зв’язок фінансів з іншими науками та структура науки про фінанси; перша частина присвячена характеристиці державних потреб; друга – державним доходам і третя частина – бюджету. У межах даної статті ми не ставимо за мету охарактеризувати змістовно авторський курс фінансового права, а лише окреслимо концептуальні підходи І.І. Патлаєвського щодо сутності фінансового права та співвідношення понять фінансова наука і фінансове право, котрі відображають авторську наукову позицію з основних загальнотеоретичних питань фінансового права. Науковець у тексті курсу фінансового права часто ототожнює поняття фінанси (фінансова наука) і фінансове право; фінансове право розглядає у тісному взаємозв’язку з економічною наукою, вважає, що політична економія є основною наукою для вивчення

державного господарства [26, с. 17]. Предметом фінансового права, на думку вченого, є вивчення державного господарства даної країни [26, с. 19]. Таким чином, у наукових підходах І.І. Патлаєвського простежується трактування науки фінансового права як симбіозу економічної і юридичної наук.

Визначною постаттю фінансової науки Новоросійського університету був Сергій Іванович Іловайський – випускник юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, який з 1886 року до своєї трагічної смерті викладав фінансове право на юридичному факультеті Новоросійського університету, пройшовши шлях від приват-доцента до професора, завідувача кафедри фінансового права. Своїм вчителем С.І. Іловайський вважав відомого фінансиста, професора Петербурзького університету В.А. Лебедєва – автора першого в Російській імперії фундаментального дослідження з фінансового права [27]. Іловайський вважав, що саме з появою цього підручника починається новий період російської фінансової літератури [28, с. 39.]. Наукова наступність прослідковується і при дослідженні С.І. Іловайським проблем оподаткування.

Науковій спільноті С.І. Іловайський відомий працями з проблем теорії фінансового права (Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком финансового положения главнейших государств [29], 1887), непрямого оподаткування (Косвенное обложение в теории и практике [30], 1892; Казенные монополии как способ обложения предметов потребления [31], 1896). Але найбільш значущими були навчальні видання з фінансового права (Конспект лекций по финансовому праву [32], 1889; Краткий учебник финансового права [33], 1893; Учебник финансового права [34], 1895). Підручник з фінансового права витримав декілька видань, причому п'яте видання було здійснено 1912 року – після смерті науковця (до публікації його підготував учень Іловайського Г.І. Тіткін). Структура підручника відповідала структурі та змісту курсу фінансового права, який викладав професор Іловайський. У перших главах підручника автор аргументовано виокремлює самостійність фінансового права як науки, адже протягом ХІХ ст. фінансове право розвивалося у межах економічної науки (її частини про фінанси), що не сприяло розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію [14, с.80]. Професор Іловайський відносить фінансове право до державних наук і вважає, що його становленню сприяло “упрочение публично-правовых начал в государственной и иной деятельности и быстрое развитие в последнее время общественных потребностей” [34, с.7]. На думку вченого, фінансова наука (фінансова теорія) відповідає на питання – яким повинно бути фінансове господарство, а наука фінансового права, досліджуючи фінансове законодавство будь-якої держави, відповідає на питання – яким є фінансове господарство держави в дійсності [34, с. 12]. Наступні глави підручника фінансового права С.І. Іловайського присвячені характеристиці державних витрат, державному бюджетному устрою, державному касовому та контролюючому устрою. Суттєва частина підручника містить характеристику державних доходів за окремими структурними елементами; щодо державного бюджету, то вчений підтримує тогочасну домінуючу концепцію, що у кожному господарстві витрати повинні відповідати доходам; в окремих главах, використовуючи порівняльно-правовий метод, викладаються способи покриття надзвичайних державних витрат – запасні фонди, державний кредит, державний борг, випуск паперових грошей, банкрутство держави. Крім вище зазначених авторських новацій, цінність даного підручника також полягала у пріоритетності національного фінансового законодавства при розгляді фінансових явищ і процесів, а порівняльно-правовий метод дослідження сприяв виявленню загальносвітових тенденцій і особливостей фінансово-правових явищ в Російській імперії.

Таким чином, І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський, як вихованці різних наукових шкіл фінансового права, окремі досягнення цих шкіл розвинули та поширили на науковий осередок – Новоросійський університет. Значущість їхніх наукових досліджень ґрунтувалася на актуальній тематиці досліджень (грошовий обіг, система оподаткування, фінанси і фінансове право), що мали теоретико-прикладний характер і сприяли розв'язанню назрілих завдань фінансової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію, котрі сприяли інституціоналізації фінансового права як самостійної сфери наукового пошуку. Професори І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський і їхні колеги й наступники – В.М. Твердохлебов, Г.І. Тіткін, Л.В. Федорович, П.П. Цитович та ін. започаткували один із центрів розвитку української фінансової науки [22, с.8.].

Джерела та література

1. Юридический институт Одесского государственного университета: исторический очерк. / Под ред. акад. А.С. Васильева. – Одесса: АО БАХВА, 1996.
2. Історія Одеської національної юридичної академії / Гол. ред. С.В. Ківалов. – Одеса: Юридична література, 2002. – 340 с.
3. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. / А. И. Маркевич. Академические списки. – Одесса: Эконом. тип., 1890.
4. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / Отв. ред.: К.П. Добролюбский. – Одесса: Б.и., 1940. – 197 с.
5. Історія Одеського університету за 100 років / ОДУ ім. І.І. Мечникова; відп. ред.: О. І. Юрженко. – Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 423 с.
6. Анишин А. Ю. К эволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию / А.Ю. Анишин // Финансовое право. – 2004. – № 3. – С. 3–7.
7. Труба В.І. Юридична та економічна освіта на півдні України (ХІХ–ХХ ст.) / В.І. Труба // Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Правознавство. 2012. Т. 17. Вип. 1/2 (16/17). – С. 7– 17.
8. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 3: К–П. – 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – 600 с.
9. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 2: А–І. – 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005. – 512 с.
10. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / В. М. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

11. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
12. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні / В.В. Небрат. – К., 2013. – 584 с.
13. Хошуляк В. В. Інокентій Патлаєвський та наука фінансового права у Новоросійському університеті м. Одеси / В. В. Хошуляк // Право України : Юридичний журнал. – 2012. – № 8. – С. 334–340.
14. Хошуляк В. В. Наука фінансового права у Новоросійському університеті м. Одеси (кін. XIX – поч. XX ст. / В. В. Хошуляк // Наукові праці Національного університету “Одеська юридична академія”: Зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.). – Одеса: Юрид. л-ра, 2012. – Т. 12. – С.75–86.
15. Хошуляк В. В. Постаті і час: становлення науки фінансового права у стінах Новоросійського університету м. Одеси: (кінець XIX–початок XX ст.) / В.В. Хошуляк // Право України. – 2013. – № 1/2. – С. 171–178.
16. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография / М.В. Лушникова, А.М. Лушников; ЯрГУ. – Ярославль, 2013. – 639 с.
17. Пасічник Н.О. Професор І.І. Патлаєвський: нариси біографії та наукового доробку. / Н.О. Пасічник // Історія науки і біографістика. – 2016. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/13.pdf>
18. Пасічник Н.О. Курс фінансового права професора І.І. Патлаєвського. / Н.О. Пасічник. // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II міжнародної наукової конференції (Суми, 24 – 25 березня 2016 року). У 2-х частинах. Частина II / За ред. В.С. Бугрія – Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. – С. 79 – 82.
19. Пасічник Н.О. Історико-економічне дослідження І.І. Патлаєвського. / Н.О. Пасічник. // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С. 90–91.
20. Пасічник Н.О. Іловайський С.І. про монетну регалію в Російській імперії / Н.О.Пасічник. // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 червня 2016 р. – Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 90–91.
21. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб, 1881. – 474 с.
22. Федосов В.М. Українська фінансова наука: генеза, еволюція, ренесанс / В.М. Федосов, П.І. Юхименко // Фінанси України. – 2012. – № 3. – С. 3–30.
23. Патлаевский И. И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года / И. И. Патлаевский // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – 1868. – Т. 2.
24. Патлаевский И. И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей / И. И. Патлаевский // Зап. Имп. Новорос. ун-та. – Одесса, 1871. – Т. 6.
25. Патлаевский И. И. О подоходных налогах / И. И. Патлаевский // Сб. государственных знаний / под ред. В. П. Безобразова. – СПб., 1877. – Т. 4.
26. Патлаевский И. Курс финансового права / Патлаевский И. – Одесса: Тип. “Одес. вестн.”, 1885. – 279 с.
27. Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России // Лебедев В.А. Финансовое право: Учебник. – М.: Статут (в серии “Золотые страницы финансового права России”), 2000. – 461 с.
28. Иловайский С.И. Учебник финансового права. Одесса. – 1912. – Т. 1. – Вып. 1.
29. Иловайский С. И. Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком Финансового Положения Главнейших государств / С.И. Иловайский. – Одесса, Типография “Одесского Вестника”, 1887. – 16 с.
30. Иловайский С.И. Косвенное обложение в теории и практике / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. воен. окр., 1892. – 202 с.
31. Иловайский С.И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления / С.И. Иловайский. – Одесса, 1896. – 165 с.
32. Иловайский С.И. Конспект лекций по финансовому праву, читанных в 1888/89 академическом году в Императорском Новороссийском университете / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1889. – 251 с.
33. Иловайский С.И. Краткий учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. воен. окр., 1893. – 297 с.
34. Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса, типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1895. Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса, типо-хромолитография А.Ф. Соколовского, 1904.

Pasichnik N. O. Development of financial and legal sciences in Novorossiia university (1865-1907)

The article examines the formation and development of Financial Law science in Novorossiia University (Odessa) in the light of scientific heritage of its first teachers of Financial Law in this educational establishment – I.I. Patlayevsky and S.I. Ilovaisky. Their work led to the solution of the urgent problems of financial theory and practice and to the development of their own categorical-conceptual apparatus and methodological tools and institutionalization of financial law as an independent sphere of scientific research. The scientific activity of professors I.I. Patlayevsky and S.I. Ilovaisky allows to consider them as the founders of Novorossiia School of finance.

Key words: finance, financial law, political economy, currency, monetary system, taxes, budget.

Пасичник Н. О. Развитие финансово-правовой науки в Новороссийском университете (1865-1907 гг.)

В статье исследуется процесс становления и развития науки финансового права в Новороссийском университете (г. Одесса) через призму научного наследия первых преподавателей финансового права этого учебного заведения – И.И. Патлаевского и С.И. Иловайского. Их работы способствовали решению назревших проблем финансовой теории и практики, развитию собственного понятийно-категориального аппарата и методологического инструментария и институционализации финансового права как самостоятельной сферы научного поиска. Научная деятельность профессоров И.И. Патлаевского и С.И. Иловайского позволяет считать их основателями Новороссийской школы финансового права.

Ключевые слова: финансы, финансовое право, политическая экономия, денежное обращение, денежная система, налоги, бюджет.